

Тематски зборник

„СТРАХ У НАУЧНОМ И УМЕТНИЧКОМ СТВАРАЛАШТВУ“

Тематски зборник
„СТРАХ У НАУЧНОМ И УМЕТНИЧКОМ СТВАРАЛАШТВУ“

Издавач

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

За издавача

Проф. др Драган Танчић, директор

Уредили и приредили:

Проф. др Драган Танчић

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник

Проф. др Далибор Елезовић

Лектура

Проф. др Јелена Војиновић Костић

Муниба М. Дрековић

Припрема за штампу

Миодраг Панић

Штампа

ГИД „Рi-press“, Пирот

Тираж

150

ISBN 978-86-89025-80-4

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Тематски зборник

**„СТРАХ У НАУЧНОМ И УМЕТНИЧКОМ
СТВАРАЛАШТВУ“**

Лепосавић, 2022.

Објављивање овог зборника суфинансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ПРЕДГОВОР	13
Јасмина М. Ахметагић Страх од женског „Аникина времена“	17
Ана М. Мумовић Исконски и ововремени страхови од будућности (прилог тумачењу прозе Страх од сутра Аца Ракочевића)	31
Ана Р. Стишовић Миловановић Страх од завршетка приче	45
Мирјана М. Бечејски „Кратка историја једног дугог и великог страха“: приповетка „Књига“ Иве Андрића	55
Јасмина П. Кнежевић Дервиш и страх (наратив страха у роману Дервиш и смрт Меше Селимовића)	69
Милена М. Видосављевић Појава страха код ученика при учењу и усвајању страних језика	81
Ивана М. Раловић Памћење страха: Други светски рат од књижевности до филма	93
Урош З. Ђурковић Појам еколошке анксиозности и страх од нуклеарне катастрофе у српској књижевности: преглед проблема	115
Зорана З. Ђушић Страх у драмама Душана Ковачевића	127
Магда Г. Миликић Страх у роману „Дан шести“ Растка Петровића	143
Драгана Р. Рајовић Хришћанска деонтологија и страх у приповеци „Злате из Слатине“ Григорија Божовића	157

**ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО,
ЕКОНОМИЈА, КОМУНИКОЛОГИЈА**

Андрей Владимирович Баранов Методы преодоления страха в насильственном конфликте (на метериалах республик Донбасса)	167
Драган Љ. Танчић, Ванда Б. Божић Страх у политичким и кривичноправним наукама	175
Брацо Ковачевић Политика, интелектуалци и страх	187
Мирослав Д. Стевановић, Драган Ж. Ђурђевић Ширење страха као елемент међународноправног наступа запада против Републике Србије	193
Срђан Ж. Словић Страх као елеменат односа између стратегије и политике у доба хладног рата	215
Радослав В. Балтезаревић Ново оружје политичког маркетинга: Системско одржавање осећаја страха eWOM комуникацијом	223
Маја С. Димић, Светислав С. Пауновић Програм економских мера за ублажавање негативних ефеката проузрокованих КОВИД-19 пандемијом у Републици Србији	239
Марјан Д. Марјановић, Милан Ж. Милошевић, Неџад С. Корајлић Страх од демонополизације државе у војној безбједности	255
Невена Д. Красуља, Дејан Т. Илић, Гордана Ђуретић Појава страха услед економске кризе и немогућности планирања каријере	273
Перица Б. Милетић Страх запослених у организацији као механизам изградње свести о безбедности	291
Милан Д. Живојиновић, Сања З. Стошић Хибридни рат као генератор кризе и страха	305
Анђелка Р. Рачић Страх – кочница за пријаву насилника у породици	327
Винко Ј. Пандуревић Страх од рата и страхови у рату	343
Живана Р. Крејић, Јелена Д. Палић Сигурност туристиче дестинације као основа њеног развоја	389

Оља М. Арсенијевић, Јасмина М. Арсенијевић, Ненад Н. Перић Неуобичајене стратегије које стварају подршку промени	399
Марија С. Лугоњић, Драго Д. Орчић, Амела А. Хајдаревић Управљање променама у здравству у кризи изазваној пандемијом COVID-19 Котеровим осмофазним моделом	419
Боривоје В. Балтезаревић Анатомија страха – мултидисциплинарна интерпретација значења и вишеструке функције страха у друштву и култури	443
Бојан С. Драшковић Страх од смеха као основа тоталитарног поретка	451
Милица Р. Васиљевић Благојевић, Горан Р. Стојановић, Верица Г. Трбовић Перцепција страхова студената здравствених студија	473

ИСТОРИЈА, ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ, ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

Далибор М. Елезовић Феномен страха у историографском делу Жана Делима (1923-2020)	487
Ратко Љ. Љубојевић, Јелена В. Радовић-Стојановић Терор османских власти над српским народом	495
Дејан Р. Дашић Страх од интервенције са истока и наставка наоружања за потребе ЈНА 1951–1958. године	511
Звездана М. Елезовић Тема страха у савременој ликовној уметности	535
Петар Р. Ристановић Улоге феномена страха у разбуктавању косовске кризе 1981-1989. – прилог истраживању	541
Ена С. Мирковић Страх од револуционарног терора у Србији после Другог светског рата	553
Невена С. Петковић Превазилажење колективне трауме: Антрополошка анализа усмених историја интерно расељених Срба са Косова и Метохије	575
Марија М. Савић, Небојша Д. Ђокић Утицај страха од спољног и унутрашњег непријатеља на дислокацију римских војних једница на тлу Дарданије	595

Верица Р. Михајловић

Страх од временских неприлика као повод и инспирација
српских народних обичаја и песама 625

Милена Б. Шљивић

Уметност као начин превазилажења страха избеглица
са Косова и Метохије 637

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

„КРАТКА ИСТОРИЈА ЈЕДНОГ ДУГОГ И ВЕЛИКОГ СТРАХА“: ПРИПОВЕТКА „КЊИГА“ ИВЕ АНДРИЋА**

Айсџиракџи: У настојању да Андрићеву приповетку „Књига“ сагледа онако како ју је приповедач одредио већ у првој реченици – као „историју једног дугог и великог страха“ – али и да то одређење преиспита, аутор рада анализира зачетак, развој и „окончање“ патолошког страха у души тринаестогодишњег дечака, налазећи његове узроке у мањој мери у индивидуалним склоностима јунака, а у већој у друштвено-историјском и културолошком контексту (васпитању, социјалном и материјалном положају његове породице, моралним нормама средине и историјском тренутку, односно хронотопу у ком се радња одвија) и сплету околности који су у том осетљивом дечачком узрасту довели до опсесивног поремећаја. Реч „окончање“ овде је употребљена условно, јер и кад се неминовно окончао немили догађај с књигом што је произвео неизрециву патњу овог „малог човека“, његов страх метастазирао је у страх од страха, који нам приповедач емпатички преноси. Андрићево мајсторско приказивање и психолошко нијансирање феномена (не)реалног страха упоређено је са искуствима и описима ових поремећаја које доноси савремена психологија. Приповетка је посматрана и у контексту збирке *Деца*, где је страх једна од доминантних тема, те је направљена паралела са осветљавањем овог феномена и у другим Андрићевим приповеткама о деци.

Кључне речи: страх, анксиозни поремећај, емпатија, приповедач, јунак, Андрић, књига, збирка *Деца*, интертекстуалне везе, историја, психологија

Одрасли људи често накнадно идеализују свет свог детињства, али са тачке гледишта деце – а ту перспективу потврђује и развојна психологија – свака је етапа у њиховом психофизичком развоју праћена стресним ситуацијама и догађајима (Требјеџанин 2004: 82). Ма колико на први поглед деловали безазлено, ти догађаји за дете могу бити веома болни и оставити

* Научни сарадник, becejskim@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. јануара 2022. године.

трајне последице на његову личност, што зависи од индивидуалних особености и „менталних шема“ формираних под утицајем породице и друштва, као и од њихове подршке у кризним моментима.¹ Тако је страх, у ком је кључни моменат „*недосїаїиак моїи или сїособносїи да се човек са оїасношїу бори*“ (Крећ, Краћфилд 1976: 243)² једна од првих и најчешћих емоција у животу човека. Остајући у сржи људског понашања (Крећ, Краћфилд 1976: 243), она може имати читав спектар боја и безгранично много нијанси – онолико колико је непоновљивих животних ситуација, личности и људских судбина.

Иако је само једну збирку приповедака посветио деци, управо наведену истину потврдио је Андрић приказујући комплексни свет детињства у збирци *Деца*. Језгровито представљајући афективна стања и трауматичне ситуације, он је дубоко ушао у свет дечје психологије. Нимало случајно, једна од доминантних, ако не и доминантна тема у тој збирци јесте осећање страха у његовим бројним видовима: страх од мрачног места, страх од супротног пола, страх од друштвеног одбацивања, страх од одговорности и казне, страх од очевих батина, страх од одрастања и неразумљивог света одраслих, страх од страха... „У доба кад се живи животом својих жеља“, страх и сазнање о свету који нас окружује често су неодвојиви. У приповеткама „Кула“, „Прозор“, „Књига“, „Деца“, „Аска и вук“ и другима, аутор кроз различите ситуације приказује начине на које се ови „мали људи“ са њим суочавају и уз њега сазревају, било да су у питању реални или нереални страхови, било адекватног или неадекватног интензитета (в. Миливојевић 2000: 350), те указује на последице које страх оставља приликом формирања њихових личности. Неки од тих јунака, попут Лазара из приповетке „Кула“, са овим невидљивим непријатељем што га спутава бори се као храбар и одрастао човек, показујући свест да страх живи у његовој глави и да он „не може бити ухваћен, али може бити побеђен“ (Žikić 16. 2. 2007); притом га, међутим, потцењује.³ Иако су деца која су се играла у кули знала да је игра „нешто друго“ у односу на свакодневни живот (Требјеџанин 2004: 73–74), сазнање о том стварном животу симболички је праћено страхом, због чега долази до кршења правила игре

- 1 Како истичу савремени когнитивни психолози, наш поглед на свет зависи од наше усклађене меморије. Све оно што смо искусили, што нам се дешавало и што смо као поруке усвојили од родитеља и других важних фигура у нашем одрастању чини мрежу података или менталну „шему“ кроз коју пролазе и са чијим се садржајем пореде сва нова искуства и доживљаји. У зависности од садржаја шеме, у нашој свести појави се процена: слика, мисао или представа. Она може бити рационална и водити нас ка решењу проблема, или пак ирационална, што ствара лоше осећаје и води у још дубље проблеме (Žikić 15. 1. 2007).
- 2 Мада смо приликом описа емоција и психолошких поремећаја које у раду помињемо консултовали речнике и приручнике психологије, сви термини употребљени су у општијем смислу, онако како их савремени човек користи да би изразио своја осећања и душевна стања, и како се јављају у књижевној уметности и мисли о њој.
- 3 Дечак креће у кулу сâм како би превазишао страх од мрачног места. Изненађен његовом снагом, он прави кључну грешку: уместо да свог непријатеља гони, почиње да бежи. Јер „страх, безразложни, свемоћни страх, који га засипа хладном језом по леђима“ (Андрић 1981, 9: 13) стално му је из главе дошаптавао да излаза нема, да га иза сваке окуке чека „сигурна, грозна смрт од страха, исцрпљености и незнања“ (Андрић 1981, 9: 13).

у којој „су занос и слава заистински, а ударци благи и симболични“ (Андрић 1981, 9: 11). За разлику од ових нереалних и недефинисаних страхова, јунак приповетке „Прозор“ страхује од неправде и злостављања,⁴ док Аска страх од смрти побеђује својом уметношћу и вољом за отпором.

У истраживачком фокусу овога рада биће један велики дечији страх представљен у проповеци „Књига“. Већ уводна реченица отвара комплексно питање дистанце између аутора, приповедача и јунака. Глас приповедача појављује се у првом лицу само у овом пасусу – најпре једнине, у дневничкој форми („Са осећањем сличним страху почињем да пишем кратку историју једног дугог и великог страха“ – Андрић 1981, 9: 61), а потом и множине, када се стапа са ауторским гласом до те мере да их је немогуће разликовати. Премда у трећем лицу, та „историја“ већим делом исприповедана је са тачке гледишта дечака, с којом се повремено смеђује фокализација свезнајућег приповедача који коментарише догађај из угла психолога или психолошки добро информисаног коментатора. Од почетка је, дакле, јасно да је приповедач емоционално укључен у радњу, што може указивати на квазиаутобиографију, поготово ако се има у виду тематика приповетке. Ова хипотеза, међутим, неће бити ни потврђена ни оповргнута у даљем тексту, а јунак ће за приповедача остати неименовани „дечак“.⁵ Када је у питању портрет приповедача/ аутора, поуздано се може тврдити да је он моралиста богатог животног искуства и психолог у ширем смислу речи, који разуме дечју душу и склон је уопштеним закључцима и рефлексима:

„Реч је о другом страху, о оном тешко објашњивом страху невиних људских бића пред појавама овога света. Реч је о детињском страху, који – већ према томе какав је први додир тога детета са друштвом и његовим законима – или ишчезава доцније са годинама, са умним развитком и правилним васпитањем или, напротив, остаје у детету, расте са њим заједно, испуњава, ломи и сатире му душу, трује живот као скривена бољка и тешко оптерећење. Реч је о оним ситним, невидљивим а судбоносним догађајима који често ломе душу тих малих људи, које ми зовемо децом, а преко којих су наши старији, заузети својим бригама, тако олако прелазили или их уопште нису примећивали“ (Андрић 1981, 9: 61–62).

Поетика целе збирке сажета је у овом пасусу, а слични рефлексивни коментари расути су и у осталим приповеткама.⁶ Друштво, закони и васпитање посејали су семе страха у душу дечака и оставили га да ту заувек клија

4 „И пре и после тога, отац ме је, у наступима мени неразумљивог гнева, много и често тукао, као и мог брата чим је мало поодрастао. (Целог века се после лечимо од тог детињства!)“ (Андрић 1981, 9: 60)

5 Његово презиме чућемо само једном, у директном говору: „– Шта је с тобом, Латковићу? Ја сам навикао да од тебе добивам другачије одговоре. Прени се, човече!“ (Андрић 1981, 9: 72).

6 Сећајући се догађаја из свог детињства, наратор приповетке „Деца“ истиче: „Чини ми се да сам већ тада наслутио оно што ћу после јасно увидети: да нам у нашим најдубљим душевним мукама наши родитељи мало могу помоћи; мало или ништа“ (Андрић 1981, 9: 53).

и расте. Очигледно је да овај дечак није био лишен родитељске љубави, само што његови ближњи, сиромашни и непросвећени, физички далеко од њега и „заузети својим бригама“, нису могли да примете његову душевну узнемиреност и велику патњу. У ствари, просвећеност и благостање није нужно услов да родитељ разуме своје дете и да човек разуме човека; јер према јунаковој узнемирености остали су нехајни, осим поменутог изузетка, и они просвећени, штавише задужени да просвећују: они који су га свакодневно гледали на часовима и пратили његов умни развој. Посматрано са тачке гледишта већине одраслих, реч је заиста о безазленој незгоди. Али приповедач, за разлику од свих осталих, зна колико је тај ситан догађај судбоносан у животу дечака зато што свет посматра и из његове перспективе, те му по важности даје предност над различитим „бојазнима и плашњама“ одраслих у борби за бољи живот, благостање, славу или стицање иметка. Са тачке гледишта приповедача, сви побројани страхови мизерни су у односу на страх „невиних људских бића“ када се суоче са необјашњивим „појавама овога света“. У том поређењу једино је дечији страх, и то онај који ће пресудно утицати на обликовање њиховог људског идентитета, достојан његова пера.⁷

Аутор врло брзо прелази на треће лице и форму свезнајућег приповедача која се преплиће са фокализацијом јунака. Он види да је дечак мршав и преплануо од сунца и зна да се са распуста у школу „враћа тешка срца после дугих летњих дана слободе и нерада“, да му се одело „чини тешко, а ципеле га жуље као туђе“ (Андрић 1981, 9: 62), да му све изгледа шире, више и богатије у односу на њега самог – збуњеног, малог и неугледног. Кроз неколико сцена које се смењују као кадрови на филмској траци, аутор вешто бира детаље којима ће представити социјални статус, васпитање и друштвено окружење у којима дечак сазрева, распет између силних жеља и скромних могућности. Пратећи његов повратак у школу са летњег распуста – пут од куће у којој станује код једне удовице и дели собу са још једним дечаком, до школе („гимназија старог и хладног аустријског типа“, која одражава и друштвено-политичку атмосферу Босне с почетка века и стање у души дечака), он развија моћну технику психолошке мотивације и наговештава предисторију догађаја који описује, а коју пажљиви читалац може да наслутити:

„Оно мало бакрена новца што му звецка у цепу тако је незнатно према свему ономе што нуде дућани и улице да га осећа више као немаштину него као неко имање. То што он има тако је мало према ономе што му се нуди и тако незнатно према ономе што он жели да му не причињава задовољство ни оно што може да купи, јер већ унапред осећа болну границу својих могућности“ (Андрић 1981, 9: 62).

Сваки детаљ, свака ситуација подстиче дечаково осећање да не припада тој хладној градској средини у којој се школује и доводи до осетљивог

7 „У складу са својим поетичким опредељењем, подржаним природом новелистичког жанра, Андрић нам често приказује управо одлучујуће, пресудне тренутке у којима јунак задобија свој дефинитиван идентитет у времену и простору“ (Ахметагић 2020: 50).

душевног стања које ће један наизглед ситан догађај претворити у анксиозни поремећај.⁸ Групице деце окупљене око продаваца воћа и слаткиша он посматра „као неодлучан посматрач“, иако жарко жели да се с њима помеша. У пустом ходнику гимназијске зграде наилази на црну таблу са именима ђака који су примили писмо – тај предмет његових великих чежњи и неостварених снова – а „сазнање да за њега нема и не може да буде ништа, јер му нико не пише, осећа као нарочити и већ добро познат бол“ (Андрић 1981, 9: 62–63). Жеља је за тренутак преобразила стварност, слова су се разместила у његово име и он „види одмах у мислима писмо, право писмо, затворено, са маркама, поштанским жиговима и свим траговима даљине и путовања, са ни сам не зна каквим све порукама, важним, лепим и занимљивим“ (Андрић 1981, 9: 63).⁹ Пратећи ток дечакових мисли, приповедач нам дочарава његове скривене чежње, далеко од једноличног живота пуног прозаичних дужности. Његов „повратак“ у стварност/ свесност био је тим мучнији што се на другој, мањој табли, налазило обавештење намењено њему: где и када сиромашни ђаци могу добити половне уџбенике. То је још једна у низу болних непријатности везаних за материјални статус јунака, јер он се осећа понижен потписима и белешкама претходних власника: „Дечаку се гаде те књиге, и све те мрље и трагови туђег рада и живота, нечисти, недостојни, испуњавају га одвратношћу, а у исто време привлаче његову пажњу и изгледају му исто толико важни колико и оно што је штампано“ (Андрић 1981, 9: 63).¹⁰ Он сања о новим

8 У савременој психологији анксиозни поремећај представља групни назив за душевне поремећаје у којима доминира анксиозност, односно страх. Њихове стручне класификације и дистинкције нису пресудне за нашу анализу, али је несумњиво да их је Андрић познавао (уп. Крећ, Крачић 1976: 244; Требеџанин 2004: 32; Миливојевић 2000: 369–376; Žikić 16. 2. 2007; итд.).

У психолошком речнику Жарка Требеџанина анксиозност (lat. *Anxietas* = узнемиреност, забринутост) је дефинисана као „лебдећи неодређени страх, тескоба“, непријатно „осећање бојазни, стрепње, узнемирености и напетости, које се од *страха* разликује по својој сложености, али и расплинутости, пошто није везана за неки одређени објекат“, у коме „доминира ишчекивање неке велике али неодређене несреће“. Сигмунд Фројд и психоаналитичари дефинишу анксиозност или стрепњу као стање „страха очекивања“ или „плашљиво очекивање“. Сам Фројд сматрао је да степња не доводи до трауматичне неурозе, будући да „има нешто у стрепњи што нас штити од ужаса па и од неурозе ужаса“. Анксиозност се може превазићи или ублажити несвесним механизмима одбране (Требеџанин 2004: 32).

Према Миливојевићу, анксиозност или тескоба јесте „врста страха која се јавља када субјект процењује да његова целокупна живоотна ситуација превазилази његове способности“, тј. када „није у стању да изађе на крај са животним тешкоћама“. Он скреће пажњу на то да због уопштеног контекста у коме се анксиозност јавља, субјект често није у стању да одреди узрок свог страха, па долази до погрешног изједначавања ове емоције са „неодређеним страхом“, код ког је потиснута представа која га изазива (Миливојевић 2000: 369).

9 Овде је реч о стварању алтернативног наративног света, за који когнитивни психолози истичу да је одлика здравих личности, штавише „да је конструисање могућих исхода, бољих или горић од оних који су нам се догодили, саставни део нашег свакодневног живота“ (Milosavljević Milić 2016: 39). Виртуелни наратив и иначе није ретка појава у Андрићевој прози; његова је функција да на језгровит начин представи несвесни део личности јунака.

10 Јасмина Ахметагић указује на повезаност између појединих емоција и одбрамбених механизма личности коју су потврдили психолози. „Емоција гађења је изворно повезана са

и чистим, нетакнутим страницама књига, посвећеним радосним открићима и узбудљивим путовањима. Дакле, јунакове мисли већ су прилично опседнуте сиромаштвом које свакодневно подрива његово самопоштовање, подстиче незадовољство и негативан однос према животу и друштву. Те околности, уз осетљиве дечачке године (о којима аутор посебно не говори подразумевајући читалачко допуњавање „места неодређености“), допринеће психичком стању у ком мала незгода поприма размере судбоносног догађаја.

Наиме, једина дечакова радост – могућност да од трећег разреда гимназије користи малу школску библиотеку из лепе и научне књижевности – претворила се у најстрашнији пораз. Његово превелико узбуђење и строг библиотекар „који зна шта хоће и шта треба да се ради и који и од других неумољиво тражи да то исто знају о свакој ствари и у сваком тренутку“ (Андрић 1981, 9: 66), и који, како се дечаку чинило, о великим и свечаним стварима говори на сув и подругљив начин, учинили су га неспретним и несигурним: „Грубо пробуден, ухваћен у маштањима као у кривици, он је био збуњен и уплашен“ (Андрић 1981, 9: 66). Свуда је наилазио на неразумевање. А он би само желео да разгледа и прелиста књиге из сва три библиотечка ормана, да слободно чита и машта, јер за њега је читање и листање књига значило бег од беде и суморне стварности у неке за осетљиву душу гостољубиве и топлије пределе:

„Шта је једна књига, па и најлепша, кад човек зна да постоје толике стотине и хиљаде других књига? Бар три-четири кад би могао да добије, па да не стрепи, док чита једну од њих, да ће за који сат доћи до краја и да неће имати шта да чита. Овако, сваког уторника једну књигу, па и то само од оних које су за његов разред, које професор одобри, и то још под условом да ни из једног предмета не добије лошу оцену. Све условљено, ограничено, тесно и оскудно. А ипак постоје у свету библиотеке, постоје толике књиге и постоје људи који их слободно читају. И он не жели много, четири-пет књига о разним путовањима по разним крајевима света. Само да може ону коју чита да наслони на оне три или четири које ће читати доцније, и да понекад погледа истовремено у две књиге, само да поглед баци. Не зна зашто, али чини му се да би то било остварење његове највеће жеље“ (Андрић 1981, 9: 65).

Аутор прати ток свести дечака и кроз „наивни“ поглед на свет, који подстиче наративну емпатију (But 1976: 273; Keen 2007: 97; види и Keen 2006: 219), показује колико је за његово психолошко стање одговоран друштвено-историјски контекст.¹¹ Уместо листања илустрованих књига о узбудљивим путовањима, о којима је често разговарао са својим старијим друговима

самопрезирањем, а пројекцијом се појединац брани од самокритике: све слабости, мане, неправилности опажа као да припадају спољашњем свету“ (2020: 51). Психолози такође скрећу пажњу на то да презир може бити соматизован у облику гађења, али „редукција презира на гађење је погрешна и неприхватљива“ (Milivojević 2000: 339).

11 У прилог том закључку могу се додати и реторска питања, која јунака ове приповетке сврставају у ред „лепих бића“ (Стојановић 2003): Зашто би здраво размишљање и дивне жеље једног детета икада наилазили на неразумевање и ограничења – тим пре што оне могу бити наговештај једне изузетне личности? Колико су они блиски деци у данашњем тренутку?

и већ напамет знао њихове наслове, дечак је од мрзовољног библиотекарара добио на читање *Експедиције у поларне крајеве*. Приповедач и овај тренутак разочарања, када и тело импулсивно реагује на стрес,¹² приказује са тачке гледишта јунака, који у свему види потврду своје немилосрдне и хладне судбине: „Лице му је још горело и руке подрхтавале од малопређашњег сусрета са професором библиотекараром. Непријатност и хладноћа тога сусрета вејала је из свих тих поларних фотографија и са сваке странице те престареле, рђаво повезане и много употребљаване књиге“ (Андрић 1981, 9: 67).

Док је листао те поларне странице а његово незадовољство устројством друштва и образовног система достизало врхунац, дечак је погрешно стао на једну степеницу, затетурао се и испустио књигу. Са запрепашћењем, кроз врелу измаглицу, гледао ју је искоричену. На путу до куће више није разгледао шарене излоге нити чезнуо за оним што не може да купи. Трауматични догађај потиснуо је из његових мисли чак и непријатну библиотеку, и отада је у њима било места само за једну бригу.

Код куће је завукао књигу на дно ђачког ковчега и у игри с вршњацима заборавио на свој „непријатан терет“. Међутим, са сумраком страх и бол почели су да расту. Вребао је прилику да остане сам у соби како би разгледао оштећену књигу „као рањено место на себи“ (Андрић 1981, 9: 68). Најпре је покушао да своје ирационалне страхове потисне рационалним размишљањем како да ствар поправи (да пронађе неког књиговесца, да пише оцу, да се некоме повери, чак и да све призна библиотекарару) – што је одлика несвесног одбрамбеног психолошког механизма здраве личности у конфликтним ситуацијама (Требјеџанин 2004: 32; в. Фројд 2010). „При самој помисли на то њега би нешто огрејало изнутра, све би постајало за тренутак јасно, лако и једноставно“ (Андрић 1981: 70).

Али у њему се врло брзо јавило и психолошко питање које често стоји на граници између бриге и патолошког страха, те поменути одбрану разграђује: А шта ако...?¹³ Без одговарајућег саговорника према ком би осећао блискост и поверење – што су „основна душевна уточишта“ (Марић Војовић 30. 3. 2009) – дечак није имао снаге да сам пронађе решење проблема нити да се одупре оваквим мислима.¹⁴ Кад год би почео да потанко разрађује признање свога

12 „Анксиозна реакција је релативно често повезана са извесним телесним симптомима (срчана аритмија, дрхтање, вртоглавица, желудачне сметње итд. – Требјеџанин 2004: 32; уп. Žikić 16. 2. 2007).

13 „Питао се збуњено шта треба да предузме па да ствар поправи. Шта се ради у сличним приликама? Једно је знао – да оном риђем снажном човеку у библиотеци не би никад и нипошто смео да призна своју незгоду. Да оде код неког књиговесца? Да, то је најбоље. Али тада почеше сумње: хоће ли штети да му повеже књигу? Хоће ли он имати толико новаца? Хоће ли се ипак познати на књизи да је поправљена?“ (Андрић 1981, 9: 68)

14 Идеје на којима се темељи савремена когнитивистичка психологија воде порекло још од мудрости стоика и језгровито би се могле представити ставом грчког филозофа Епиктетуса (50–120) да за наша осећања нису пресудни сами догађаји, већ начин на који их видимо и како о њима судимо. Тако је и когнитивна терапија заснована на ставу да „(како) мислим – дакле (тако) постојим“, истиче стручњак за лечење анксиозних поремећаја и депресија Оливера Жикић. Модификујући познату Декартову мисао, она наглашава се негативна

греха, да оживљава могуће ситуације и изразе лица, увек би проналазио разлог да од те замисли одустане: „увидео би да је то изнад његове снаге, и остајао опет сам са својом тајном, која је после сваког таквог размишљања бивала тежа“ (Андрић 1981, 9: 70). Постао је расејан, на часовима је био одсутан, мисли су му и приликом разговора с друговима биле окупиране незгодом која му је из дана у дан изгледала све већа, непоправљива, и водила неоснованом самооптуживању: „У сваком секунду он је знао да у свету постоји нешто покварено и разваљено, нека његова незгода и кривица коју не сме ником да призна и не уме да поправи, а за коју ће морати једног дана да одговара“ (Андрић 1981, 9: 69). Савремени психолози истичу кораке погрешног логичког закључивања који ремете дневне активности и подстичу анксиозне поремећаје, депресивне реакције и опсесивно понашање: хиперболисање незгоде, црно-бело размишљање, произвољно закључивање, генерализацију, предвиђање пораза, тзв. „катастрофирање“ итд. (Žikić 15. 1. 2007).¹⁵ Свему томе претходи снажно и необјашњиво осећање кривице, будући да је за дечака књига представљала духовну вредност.¹⁶ Уколико би пак успео да на неко време одагна мисао на раскоричену књигу, тим би се она враћала „наједном, као физички бол“, увек у страшнијем виду, чекала би га и у постељи уз прекор што ју је заборавио.

Прибегавао је и ирационалним решењима: дуго би се и усрдно молио Богу и свецима да саставе раскоричену књигу, „пре свитања би се будио са плашљивом али дивном надом у себи“ (Андрић 1981, 9: 71), након чега је књига изгледала још безнадежније распопућена. Његова патња тада доживљава врхунац:

„Да умрем – мислио је тада дечак у кревету, стегнутих вилица, сав згрчен – да умрем сада одмах! Умрети значило би не морати поверавати се никоме, не чекати чуда која неће да дођу, не одговарати за оно за што ниси крив, не морати никад више ступити пред оног риђег, подругљивог човека. То би значило да нестане мене, али са мном и књига, здравих, оштећених и поправљених, и библиотекарâ и библиотекара, и одговорности, и страха од њих.

’Боже, дај да умрем пре него што дође крај семестра и онај неизбежни тренутак кад ћу морати изићи пред библиотекара и одговарати за покварену књигу!’“ (Андрић 1981, 9: 71)

животна филозофија може заменити позитивном уколико се ирационалним веровањима супротстави рационалним и логичним приступом животу. Притом је најбитније поставити питање која је најгора могућа последица и колико је она заиста страшна, те испољити ширину за различите тачке гледишта и другачија објашњења догађаја или ситуација (Žikić 15. 1. 2007).

15 Нпр. када су попустила и два танка конца којима се књига још држала за корице, дечак закључује: „Тако. Сад је зло потпуно“ (Андрић 1981, 9: 68).

16 „Кривица је непријатно осећање које субјект осећа када процени да је урадио нешто што одступа од његових личних моралних норми и тиме узроковао неку штету. Реч је о самоосећајном склопу самоућња–самокривица. Осећање кривице је истовремено и манифестација и афирмација усвојеног вредносног система. Осећање кривице настаје потпуном интернализацијом родитељских вредносних норми, а преко међустања које карактерише појава *страха од казне*. Кривицу је потребно разликовати од самомржње, која се манифестује као деструктиван однос према самоме себи, и од самопрезира, у којем особа мисли да је лоша као биће“ (*Психолошко саветовалиште за младе*; в. Milivojević 2000: 411–428).

Не могавши више да се носи са својим страхом, да се од њега одмори чак ни у сну, дечак губи моћ рационалног расуђивања, из једне мале невоље призива друге, неупоредиво веће,¹⁷ те и на сопствену смрт почиње да гледа као на избављење. То је моменат у ком се приказивање његове неизмерне душевне патње, као и смисао приповетке, продубљује у интертекстуалним везама које је аутор назначио кроз два цитата-мотоа, а чији је значај досадашња критика превиђала.

Иако ван текста, мото се може сматрати саставним интертекстуалним делом уметничког текста, али и контекстом битним за разумевање његовог најдубљег смисла. Ако имамо на уму чињеницу да Андрић, упркос свом свестраном образовању и високој читалачкој култури, није често цитирао, цитати на овако истакнутом месту у приповеци представљају важне сигнале за њено тумачење. Први цитат узет је из „Бележника“ италијанског лиричара, филолога и филозофа Ђакома Леопардија (1798–1837) и у преводу гласи: „Враћам се да питам. Зашто је детињство било тако несрећно?“ Овај велики филозоф песимизма и „лиричар светског бола“ (Цар 1937: 13) у који је претапао и лични бол, био је позван да сведочи о патњи јер његов је сав његов живот био патња: неразумевање и усамљеност, душевна узнемиреност, меланхолије, депресије. Од ње је почео да сагорева и из ње стваралачки узраста још у детињству. „Ту треба нарочито тражити корен његова беспомоћног и постојаног песимизма“ преточеног и у његову поезију, истиче познавалац Леопардијевог дела Марко Цар (1937: 13; в. Леопарди 1937).¹⁸

Други мото јесу стихови из народне баладе познате под насловом „Шт’ оно цвили у Гламочу граду?“ у којој девојка Емина скаче с куле како би сачувала своју муслиманску веру: „Мој Мејтефе, мој велики страху!/ Доста ти сам страха поднијела,/ Док сам ситну књигу научила.“ Премда је у народној песми акценат на њеној тврдој вери, подвигу и мучеништву – о чему сведочи посвећивање на крају, као и Вуков наслов песме, „Опет тврђа у вјери“ – Андрић подвлачи стихове о девојчином страху (од Бога), који јој је усађен васпитањем у родитељском дому и школовањем у мектебу, што је на крају и одводи у смрт.¹⁹ Тај страх, јачи и од њене жеље за животом, неразумљив је ван верског и социјалног контекста који га је подстицао и величао, а који аутор „Књиге“ мајсторски проблематизује и осуђује управо овом интертекстуалном паралелом, подривајући га посредно изнутра и доводећи у питање његове

17 „Затим је мислио како би било да изгори гимназијска зграда, заједно са библиотеком и списком позајмљених књига. Да ли би се тад морале враћати преостале књиге? Или не, да изгори ова кућа у којој он живи, са свим стварима, па и са том књигом у ковчегу. Како би тада било лакше одговарати!“ (Андрић 1981: 71)

18 Одрастао у породици круте католикиње и осиромашелог папског племића застарелих схватања, телесно слаб и неугледан а духовно и умно велик, танане душе и широких погледа у ускогрудој и немилосрдној средини, без топле родитељске и женске љубави, али још за живота поштован у интелектуалним круговима – „он је своју тмуру и злослутну философију црпао из себе самог“ (Цар 1937: 15).

19 Андрић је у цитату изоставио први стих из њене предсмртне јадиковке: „Бабин дворе, мој велики јаде“ (Вук I, 1969 (1841), бр. 651: 398).

норме. Шта је то на свету важније од живота једног младог и невиног бића? А шта је то што је Емки важније од живота? Можда не вера, како би народни певач желео да имплицира, него душевни мир, који она након изучавања „ситне књиге“ у мектебу поистовећује с вером. Тај мир је оно за чим чезне и јунак приповетке „Књига“, а аутор нам његову чежњу емпатички преноси посредством моћних интертекстуалних веза.

Иако је у причи представио и индивидуална несвесна обележја личности јунака која можемо сматрати предиспозицијом за анксиозни поремећај, односно чије је извориште у јунаковом властитом бићу, аутор овде осуђује управо оне узроке страха који су у њему развили ментални обрасци формирано од стране друштва и породице у најранијем детињству, као и немар тога друштва и образовно-васпитног система за здрав психолошки развој ученика. Дечак је смршао, попустио у учењу, осамио се, препустио мрачним мислима, несаници и самоокривљавању, постао безнадежан и безвољан за живот који га окружује, а да скоро нико није приметио да му је потребна помоћ. Чак му је било болније када је доброћудни професор запазио да се са њим нешто догађа него када би му, незаинтересовани за његове проблеме, професори једноставно забележили слабу оцену. Било му је све теже помоћи јер његова се душа закључавала. „Онај риђи човек“, коме нипошто не би признао шта се догодило, у његовим кошмарима почео је да поприма изглед чудовишта. „Њега се боји највише на свету“ (Андрић 1981, 9: 73).

Страх је само рађао нове страхове, а у јунаковој глави гомилале су се чињенице и разлози који су их подстицали. Будио се несвесни део његове личности и почео да утиче на психолошку мотивацију понашања. Постајао је сумњичав и параноичан, у неким ситуацијама на прагу делузије. Нарочито је зазирао од уторка, када су се књиге враћале у библиотеку и узимале нове на читање. Књижаре је заобилазио „са сујеверним страхом“ и избегавао разговоре о књигама и библиотеци, умишљајући да другови намерно на то скрећу разговор. Откада га је један од њих упитао зашто више не долази у библиотеку, а онај „снажан и подругљив“ опоменуо да се књига не може држати месецима, почео је да умишља да они знају за његову тајну и да страхује како ће неко у библиотеци затражити баш ту књигу. Био је принуђен да нешто предузме. Прикупио је новац за туткало, „збуњен и уплашен као да ради најгору и најтајанственију ствар на свету“ (Андрић 1981, 9: 74) увребао прилику да га растопи и неспретно обавио лепљење. Била је то бесана ноћ док је чекао да се лепак стегне, али је уместо олакшања зимско свитање донело мучну недоумицу. Завиривао је у ковчег и загледао књигу у сваком тренутку када би остао сам, а процена да ли је лепљење успело зависила је од његовог тренутног емоционалног расположења (у психологији тзв. *емоционално расуђивање* – Žikić 15. 1. 2007). „И страх је растао“ (Андрић 1981, 9: 75).

Пред последњи уторак у полугодишту, када су сви ђаци морали да врате позајмљене књиге у библиотеку, дечак је целе ноћи у мислима пројектовао сценарио враћања књиге и до детаља разрадио план када ће ући,

како се понашати и шта рећи библиотекару. Али, знао је, књига ће заупцкетати од невешто нанетог туткала:

„И тада, тада ће наступити – он сам не зна шта ће управо наступити – али наступиће оно непознато од чега он стрепи, због чега не спава, слабо једе и рђаво учи већ месецима, наступиће негодовање и оштре речи тога страшног човека, па саслушавање, па казна и друка и плаћање. Наступиће, укратко, све оне неодређене, сложене и многобројне одговорности којима он ни у мислима не сме у лице да погледа ни да их оцени, прорачуна и измери, и само жели да их по сваку, па и највишу, цену избегне.

Тако би опет заспао, смишљајући најчудније процедуре које ће бити на њега примењене, са нарочитим планом, грубо и немилосрдно“ (Андрић 1981, 9: 75–76).²⁰

Страх од непознате казне учинио је да му у то влажно послеподне књига изгледа потпуно упропашћена. Обилазио је око библиотеке, бројао ђаке који су улазили и излазили, те ушао када је увребао највећу гужву. На страх је реаговао и физиолошки: „Зуби су му цвокотали и десна нога непријатно поигравала“ (Андрић 1981, 9: 76). Поново је стајао збуњен и „као омађијан“ пред страшним професором, сада очигледно схрваним болешћу и још тмурнијим него раније. Али сусрет који је месецима био предмет његових највећих страхова протекао је онако како није могао ни да замисли – једноставно и без икаквих последица! Вратио је књигу нешто неразумљиво мрмљајући и опрезно, неодлучно, „као у сну, у једном од оних снова у које човек не верује ни у тренутку док их снива“ (Андрић 1981, 9: 77), изашао из библиотеке. Испрва је био сигуран да ће га професор позвати натраг. Тако је прошао низ ходник не примећујући чак ни црну таблу са именима срећника који су добили писма. Сада је срећа за њега била нешто друго.

У завршном делу приповетке аутор још једном потврђује своје мајсторство у приказивању стресних ситуација и афективних стања:

„Осећао је да би требало да се радује, да кликће од весеља што је све овако неочекивано добро прошло. Да, требало би да се радује, можда се стварно и радује, али у тој празнини, која је услед наглог и повољног решења одједном настала у њему, не може та радост да нађе места ни одјека.

Радује се, али се вуче улицама као испребијан, као после болести. Обузима га осећање неразумљиве ганутости. У грло му се пење безгласан јецај и ту поиграва са сваким кораком. Идући тако, споро и збуњено, дође кући, уђе у собу и први пут после толико времена отвори слободно и не обазирући се ни на кога свој ковчег. Бацио је брз поглед на место на ком је толико месеци стајала та страшна књига, затим је затворио ковчег и сео на њега погружен.

Тако је седео дуго, занесен, погнуте главе, са лактовима одупртим о колена, са грчевито преплетеним прстима, као неки зрео и преморен човек који се потпуно предаје кратким тренуцима одмора и затишја“ (Андрић 1981, 9: 77–78).

20 „Неограничене могућности замишљања будућих збивања пружају нам непресушно 'гориво' за анксиозност“ (Крећ, Краћфилд 1976: 244).

Начин на који је представљен осет олакшања, уз осећање ганутости,²¹ праћено плачем, умор и малаксалост који настају у дечјој души након дуго-трајног страха и патње сведочи и о истанчаном слуху за танане дамаре људске душе, високом нивоу емпатичке способности, несумњиво и печату личног искуства, али и радозналом аутору-читаоцу који се о анксиозним стањима информисао у стручној психолошкој литератури.

Ако се сада присетимо цитиране почетне реченице (Андрић 1981, 9: 61), можемо закључити да страх није нестао, само је добио другачији, притајени облик: постао је страх од страха. Догађај с књигом, „обичан и незнатан сам по себи“, у психолошком, а можда и у етичком смислу означио је дечаково (приповедачаево?) сазревање и обликовао његову личност.

Пођемо ли од једноставне дефиниције да се историја бави узроцима неког догађаја, самим догађајем, као и његовим последицама, приповедач је заиста је написао „кратку историју једног дугог и великог страха“ и дочарао његову патологију у широко схваћеној, литерарној форми. Он излаже догађаје хронолошки, што се не коси с наративном логиком приче и семиолошким временом (Барт 1971: 68), а имплицира Андрићев однос према фикционој причи и историографији – два великим класама приповедног дискурса, од којих само друга, према речима Рикера, „може да полаже право на референцију која је уписана у искуству“. Укрштена референција између историографије и фикционе приче значи да оне имају исту приповедну структуру (Riker 1993: 207), да „историјско знање проистиче из приповедне интелигенције“ (Riker 1993: 117), те да „фикција дугује историји исто онолико колико историја дугује фикцији“; оне се укрштају управо у темпоралности људског делања (Riker 1993: 107–108).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Андрић 1981, 9: Иво Андрић. *Деца. Сабрана дела Иве Андрића*, књ. девета. Београд: Просвета – Загреб: Младост – Сарајево: Свјетлост – Љубљана: Државна založба Словеније – Скопје: Мисла – Титоград: Побједа, 187–196.
- Ахметагић 2020: Јасмина Ахметагић. *Знаји унајрег: љараноја у српској књижевности*. Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Барт 1971: Ролан Барт. „Увод у структуралну анализу прича.“ *Летјојис Мајицие српске*. Нови Сад: Матица српска, књ. 407, св. 1 (јануар), 56–84.
- But 1976: Vejn But. *Retorika proze*. Beograd: Nolit.
- Keen 2006: Suzanne Keen. „A Theory of Narrative Empathy“. *Narrative*, Vol. 14, No. 3 (October 2006), 207–236.
- Keen 2007: Suzanne Keen. *Empathy and Novel*. New York: Oxford University Press.
- Kreč, Kračfild 1976: Dejvid Kreč, Ričard Kračfild. *Elementi psihologije*. Beograd: Naučna knjiga 1976.

21 Психолози истичу да је ганутост осећање које настаје када особа процени да присуствује нечему добром, лепом, племенитом и да се ова емоција често изражава плачем (в. *Psihološko savetovalište za mlade*).

- Леопарди 1937: Ђакомо Леопарди. *Песме и њроза*. Превео Сибе Миличић. Предговор написао Марко Цар. Београд: Српска књижевна задруга.
- Milivojević 2000: Zoran Milivojević. *Emocije: psihoterapija i razumevanje emocija*. Treće, prošireno i dopunjeno izdanje. Novi Sad: Prometej.
- Milosavljević Milić 2016: Snežana Milosavljević Milić. *Virtualni narativ: ogledi iz kognitivne naratologije*. Niš: Filozofski fakultet – Sremski Karlovci/ Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Riker 1993: Pol Riker. *Vreme i priča*. Prvi tom. Prevele s francuskog Slavica Miletić (prvi deo) i Ana Moralić (drugi deo). Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Стојановић 2003: Драган Стојановић. *Леја дића Иве Андрића*. Подгорица: ЦИД – Београд: Платонеум.
- Trebješanin 2004: Žarko Trebješanin. *Rečnik psihologije*. Beograd: Stubovi kulture.
- Фројд 2010: Ана Фројд. *Ја и механизми одбране*. Нови Сад: Академска књига.
- Цар 1937: Марко Цар. „Предговор.“ У: Ђакомо Леопарди. *Песме и њроза*. Превео Сибе Миличић. Београд: Српска књижевна задруга, 9–23.
- Вук I, 1969 (1841), бр. 651: „Опет тврђа у вјери“ [„Шт ’оно цвили у Гламочу граду?“]. *Српске народне њјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. Књига прва, у којој су различне женске пјесме. Беч/ *Српске народне њјесме I, Сабрана дела Вука Караџића*, књига прва. Приредио Владан Недић. Београд: Просвета, 398.
- Žikić 15. 1. 2007: Olivera Žikić. „(Kako) mislim – dakle (tako) postojim.“ <https://www.stetoskop.info/psihologija-danas/kako-mislim-dakle-tako-postojim>, pristupljeno 5. 6. 2022.
- Žikić 16. 2. 2007: „Realni i nerealni strahovi.“ <https://www.stetoskop.info/psihologija-danas/realni-i-nerealni-strahovi>, pristupljeno 5. 6. 2022.
- Marić Bojović 30. 3. 2009: Nađa Marić Bojović. „Depresija – bolest 21. veka.“ <https://www.stetoskop.info/psihologija-danas/depresija-bolest-21-veka>, pristupljeno 5. 6. 2022.
- Psihološko savetovalište za mlade*: Rečnik emocionalnih reakcija. Preuzeto iz knjige „Emocije – psihoterapija i razumevanje emocija“ dr Zorana Milivojevića. http://savetovaliste.nshc.org.rs/recnik_zm.htm, pristupljeno 5. 7. 2022.

Mirjana M. Bečejski

“A SHORT HISTORY OF A LONG AND BIG FEAR”: A SHORT STORY
“THE BOOK” BY IVO ANDRIĆ

Summary

In an attempt to view Andrić’s short story “The Book” in the way the storyteller determined in the very first sentence – as “a history of a long and big fear” – but also to question that determination, the author of the work analyses the beginning, development and “ending” of a pathological fear in the soul of a 13-year-old boy, discovering its causes to a lesser extent in individual inclinations of the hero, and to a greater extent in social-historical and culturological context (upbringing, social and material status of his family, moral norms of the environment and historical moment, that is, the chronotope in which

the story happens) and a set of circumstances which brought about an obsessive disorder at such a sensitive boy's age. The word "ending" is used here conditionally, since when the unfortunate event with the book inevitably came to an end, which caused unspeakable suffering of "this little man", his fear turned into the fear of fear, which the storyteller empathically conveys to us. Andrić's masterful representation and psychological shading of the phenomenon of (un)real fear is compared to the experiences and descriptions of these disorders in contemporary psychology, therefore, it has been concluded that what is represented in the story is not only history but also pathology of a great fear. The short story is viewed in the context of the collection *Children*, where fear is one of the dominant topics, and a parallel has been made when it comes to shedding light on this phenomenon also in other Andrić's short stories about children.

Key words: fear, anxious disorder, empathy, storyteller, hero, Andrić, book, collection *Children*, intertextual connections, history, psychology

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41.09"19/20"(082)

159.942:316(082)

159.942:32(082)

ТЕМАТСКИ зборник „Страх у научном и уметничком стваралаштву“ / [уредили и приредили Драган Танчић, Јасмина Ахметагић, Далибор Елезовић]. - Лепосавић : Институт за српску културу Приштина, 2022 (Пирот : Pi-press). - 644 стр. : илустр. ; 25 cm

Радови на срп. енгл. и рус. језику. - Текст ћир. и лат.
- Тираж 150. - Стр. 13-14: Предговор / приређивачи зборника. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-89025-80-4

а) Српска књижевност -- Мотиви -- Страх -- Зборници

б) Страх -- Друштвени аспект -- Зборници

в) Страх -- Политички аспект -- Зборници

COBISS.SR-ID 72177673